

УДК 15.922.73.

І. Р. Крупник

ВПЛИВ БАТЬКІВСЬКОЇ ДЕПРИВАЦІЇ НА УЯВЛЕННЯ ОБРАЗУ МАЙБУТНЬОЇ СІМ'Ї В ДІТЕЙ ТРУДОВИХ МІГРАНТІВ

У роботі висвітлено проблему дітей, батьки яких – трудові мігранти. Відсутність батьків протягом великого проміжку часу є депривуючим чинником, який негативно впливає на розвиток особистості дитини. Проведено дослідження впливу сімейної депривації на уявлення образу майбутньої сім'ї в дітей трудових мігрантів.

Ключові слова: діти трудових мігрантів, батьківська депривація, деприваційний вплив, уявлення про майбутню сім'ю.

Крупник И. Р. Влияние родительской депривации на представление образа будущей семьи детей трудовых мигрантов. В данной работе освещается проблема детей, родители которых – трудовые мигранты. Длительное отсутствие родителей является депривирующим фактором, который негативно влияет на развитие личности ребенка. Проведено исследование влияния семейной депривации на представление образа будущей семьи у детей трудовых мигрантов.

Ключевые слова: дети трудовых мигрантов, родительская депривация, депривационное влияние, представление о будущей семье.

Krupnik I. R. Parental Deprivation Influence on the Idea of the Future Family Image of Migrant Workers' Children. The article highlights the problem of children whose parents are migrant workers. The absence of parents during a long period of time is a depriving factor that affects the personality of the child development. The influence of family deprivation on the idea of the future family image of migrant workers' children has been studied.

Key words: migrant workers' children, parental deprivation, depriving influence, ideas about the future family.

Постановка наукової проблеми та її значення. Проблема трудової міграції має дуже багато аспектів, які впливають і на життя суспільства в цілому, і на життя окремих особистостей. Масштабність цієї проблеми стає зрозумілою, якщо її висвітлити мовою цифр. Згідно зі статистичними даними, за кордоном працює приблизно сім мільйонів українців, із них тільки 5 % заробітчан не мають дітей. Відразу стає зрозуміло, яка величезна кількість дітей страждає від відсутності батьків. Діти трудових мігрантів на довгий час залишаються без одного, а то й без обох батьків. Виникає формально наявна сім'я, але її виховний та соціалізуючий потенціал значно послаблений

фактичною відсутністю батьків. Це так звана дистантна, або функціонально неповна сім'я, у якій може створитися деприваційна ситуація, внаслідок якої дитині важко задовольнити важливі психічні потреби. Отже, ми вважаємо за доцільне розглянути можливі психологічні проблеми таких сімей із точки зору теорії депривації.

За Й. Лангмейером і З. Матейчком, психічна депривація – це психічний стан, який виникає в результаті таких життєвих обставин, у яких людині не надається можливості для задоволення деяких її головних психічних потреб у достатній мірі і протягом досить тривалого часу. За Д. Хеббом, поняття психічної депривації пов'язане з біологічно повноцінним, але психічно недостатнім середовищем [3]. Зрозуміло, що біологічні потреби дітей батьки, працюючи за кордоном, забезпечують, а от потреби в емоційному прийнятті, спілкуванні з об'єктивних причин задовольнити майже неможливо. Тобто на дітей у результаті відсутності батьків починає діяти психічна депривація, а саме одна з її видів – сімейна або батьківська депривація. Як наслідок депривації потреб, у безпеці, безумовному прийнятті та батьківській любові, повазі, спілкуванні дитина опиняється в хронічній психотравмуючій ситуації [1]. Це може призвести до багатьох негативних наслідків в особистісній та емоційній сферах психіки дитини, які будуть впливати на її поведінку, відображатися на навчанні та на подальшому дорослому житті. Так, наприклад, серед дітей, батьки яких довірили виховну функцію бабусям та дідусям, шкільний невроз мають 78,4 % школярів. Відомо, що саме на цих родичів більшість трудових мігрантів залишає дітей. Найчастіше це вже люди похилого віку, які не в змозі через багато причин виконувати виховні обов'язки замість батьків.

Зі сказаного зрозуміло, що науково-психологічне вивчення особливостей розвитку дітей, що знаходяться під впливом сімейної депривації, передбачає вирішення багатьох теоретичних і практичних питань. Особливу увагу слід приділити, на нашу думку, взаємозв'язку сімейної депривації в батьківській сім'ї та успішності майбутнього сім'янина, оскільки благополуччя суспільства в цілому залежить від благополуччя окремих людей. Діти, що виростили в сім'ях, які з будь-яких причин є дисфункціональними, скоріш за все, будуть мати проблеми в особистому житті, оскільки здатність бути щасливими, успіш-

ними в ролі чоловіка, жінки, батьків не з'являється із повітря, а формується завдяки впливу виховання в сім'ї.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Сім'я є колискою, у якій дитина народжується та формується як особистість. У батьківській сім'ї формуються навички, норми поведінки та зразки поводження, соціальні ролі та життєві сценарії, моделі сімейного життя і погляди на виховання дітей [8]. Сім'я є основним місцем і, водночас, фактором впливу соціалізації, яка включає навчання сімейних комунікацій та суспільної поведінки. У сім'ї формуються життєві плани та ідеали. Особистість, яка розвивається, перебуваючи поряд із дорослим, ідентифікує себе з носієм тієї чи іншої соціальної ролі. Також це стосується безлічі соціальних ролей, у тому числі і таких, які використовуються в подружньому житті. Традиції, шаблони взаємовідносин, норми спілкування передаються із покоління в покоління. Дитина свідомо чи несвідомо повторює «малюнок» сім'ї [7].

У працях видатних вітчизняних та закордонних психологів стверджується, що вплив батьківської сім'ї не припиняється разом із закінченням періоду дитинства. Особистий приклад батьків, те, як вони поведуться в ролі дружини, чоловіка, є найголовнішим зразком для наслідування. Мається на увазі, що формування вже своєї сім'ї будується за уявленнями, отриманими в період становлення особистості. Це стосується вибору партнера та стилю поведінки між подружжям, репродуктивних установок (мається на увазі кількість дітей та особливості взаємодії з ними) як складової частини почуття материнства, батьківства [6; 10].

Почуття та взаємовідносини, які виникають у батьків та прабабків, потім впливають на взаємовідносини батьків та дітей [7]. Поведінку батьків діти сприймають як норму, яку вони переносять у свою сім'ю. Розподіл у сім'ї жіночих та чоловічих обов'язків теж зазвичай унаслідуються з батьківської сім'ї. Залежно від моделі сім'ї, стилю виховання та життя, рівня благополуччя, морального клімату відрізняються уявлення дитини про своє майбутнє, своє місце у світі взагалі та уявлення про побудову сім'ї зокрема. Дитина, дивлячись на батьків, на їх стосунки, схоплює «дух сімейних стосунків, спрямованість життєдіяльності сім'ї», приймає естафету родинних традицій, духовних цінностей [2, 4–9]. Сім'я – єдина й унікальна група, у якій із дитинства оптимально та природно задовольняються і біологічні, і психічні потреби дитини. Відсутність батьків уключає механізм пси-

хічної, а саме сімейної депривації, яка починає впливати на сім'ю в цілому та на окремих членів родини [4]. Довгий час проблему материнської, патеральної, сімейної депривації пов'язували із закладами інтернатного типу.

Дослідження таких учених, як Дж. Боулбі, І. В. Дубровіної, Й. Лангмейера, З. Матейчека, В. С. Мухіної, А. М. Прихожан, Н. Н. Толстих, Р. Спітца, виявили, що саме дія батьківської депривації ускладнює процес формування особистості та її гармонійного розвитку в дітей, які виховуються в сиротинцях. Цей вплив ускладнює і їх подальше, вже доросле життя. На превеликий жаль, більшість дітей, які виховуються в дитячих будинках не можуть, незважаючи на велике бажання, збудувати повноцінну, благополучну для всіх її членів родину, оскільки не мають прикладів сімейного життя. А якщо і мають, то зрозуміло, що негативні. Дуже часто діти, які виховувалися в інтернатах, ставши дорослими, здають своїх дітей у ці заклади. Але питання впливу сімейної депривації – це питання, яке торкається не тільки дітей які не живуть у сім'ї. Ще Й. Лангмейер, З. Матейчек уважали, що питання психічної депривації стосується не тільки дітей із сиротинців, а й може торкатися дітей, які знаходяться в сім'ї [3]. Зрозуміло, що ми навряд чи побачимо в них класичні прояви психічної депривації, які можуть бути в дітей, що змалечку потерпають у жорсткій деприваційній ситуації (затримку психічного розвитку, олігофренію чи мінімальну мозкову дисфункцію). Ці розлади характерні для дітей, які з раннього дитинства знаходились у дитячих будинках, чи росли в дуже неблагополучних родин (наприклад, сім'ї алкогольно залежних батьків). У свою чергу, у дітей із дистантних сімей є також характерні порушення, що стосуються більшою мірою не когнітивних процесів, а емоційної та особистісної сфери. Це вже згаданий раніше шкільний невроз, висока особистісна тривожність, роздратованість, негативізм, ворожість, підозрілість, пригніченість та депресія, неадекватна самооцінка, підвищена агресивність, дисфорія, іпохондричність, превалювання гедоністичних мотивів.

Просторова відстань між членами родини, яка характерна для дистантних сімей, розриває внутрішньосімейні зв'язки, виникає емоційне відчуження, стосунки з батьками все більше дистанціюються. Батьки, повертаючись додому на короткий термін, не встигають налагодити стосунки з дітьми [9]. До того ж такий нерівномірний у часі виховний вплив, який не враховує вікові зміни в психіці дитини,

може навіть нашкодити. Як наслідок, відбувається поступове зменшення потенціалу родинної соціалізації, порушення процесу ідентифікації, нарощується нестача патернів «дорослості». Як і в дітей з інтернатних закладів, у дітей із сімей мігрантів не формується чітке уявлення про сімейні стосунки, важче засвоюються зразки соціальних ролей [11]. Психіка дитини в умовах родинної депривації інфантилізується, що в майбутньому призводить до труднощів у сімейному житті. Депривованій дитині внаслідок цього складно буде виконувати соціальні ролі, вона частіше, ніж однолітки, не зможе виконувати батьківські функції [3; 4]. Можливий розвиток «феномену відчуження», коли від покоління до покоління тягнеться, як ланцюг, негативна атмосфера відсутності тепла та любові в сім'ї [5]. Загалом можна відзначити, що психологічні проблеми, які виникли в дитинстві та не були подолані, впливатимуть на стосунки зі своїми дітьми. Отож наслідки депривації не є тимчасовими, вони можуть позначатися на всьому подальшому житті людини. Об'єднавши аналіз наукової літератури щодо важливості сім'ї та впливу родинної депривації на майбутнє сімейне життя дітей, котрі мало часу спілкувалися з батьками, а отже були депривовані, важливо зробити деякі висновки. Батьківська депривація заважає в майбутньому збудувати повноцінну, гармонійну родину. Вплив сімейної депривації стосується не тільки дітей, які виховуються поза родиною, а й дітей із сімей трудових мігрантів. У зв'язку із цим особливого теоретичного та практичного значення набуває вивчення уявлень про майбутнє сімейне життя дітей, що знаходяться в деприваційній ситуації. Для того, щоб почати діяти, людина спочатку уявляє собі мету, яку вона хоче досягти. Уявлення, які сформовані в дитинстві, започатковують життєвий план або сценарій, що штовхає людину до цілей, які співпадають із ним. Побудувати будь-що, не уявляючи результату, неможливо. Тому кожна особистість намагається відбудувати своє життя, свою сім'ю так, як вона бачить її у своїй уяві. Уявлення про майбутню сім'ю є також дуже важливими для формування феномену «батьківства», який взагалі регулює майже всі взаємовідносини в сім'ї та відповідає за первинну соціалізацію дитини. Ці уявлення дитина переважно засвоює з найближчого навколишнього середовища. І тому вони залежать насамперед від того, де виховувалася дитина. Зрозуміло, що образ майбутньої сім'ї може суттєво відрізнятись залежно від вищенаведених факторів. Образи майбутньої сім'ї та батьківської тісно пов'язані. Так, наприклад, уявлення про майбутню сім'ю дівчат із неблагополучних сімей, суттєво відрізняються від дівчат із благополучних

сімей. По-перше, вони бажають створити сім'ю в більш ранньому віці. По-друге, їх уявлення мають компенсаторний характер і є проявом депривованих у батьківській сім'ї потреб у безпеці та любові. Виявивши особливості сімейних уявлень дітей, батьки яких працюють за кордоном, і порівнявши з уявленнями дітей із функціональних сімей, ми зможемо діагностувати наявність сімейної депривації, інтенсивність її впливу та спрогнозувати ступінь майбутнього сімейного благополуччя.

Мета статті – висвітлення результатів **пілотажного дослідження** та проведення порівняльного аналізу уявлень про майбутнє сімейне життя дітей із сімей трудових мігрантів та дітей із повних сімей, батьки яких працюють у рідній країні.

Завдання дослідження: здійснити порівняльний аналіз уявлень підлітків про майбутнє сімейне життя з дистантних (трудовах мігрантів) та дітей із повних сімей.

Методи дослідження: анкетування, психодіагностичне тестування; статистичні методи обробки емпіричних даних та якісний аналіз отриманих результатів.

Ми розробили анкету для дітей трудових мігрантів, психодіагностичну методику «Превентивна задоволеність шлюбом» С. В. Ковальова та проєктивний твір-оповідання «Моя майбутня сім'я». Методики «Превентивна задоволеність шлюбом» та «Моя майбутня сім'я» дають можливість виявити деякі тенденції стосовно розбудови майбутньої сім'ї, а саме, наскільки позитивно сприймає дитина свій майбутній шлюб, яких моделей спілкування в сім'ї планує дотримуватися, чи є готовність іти на компроміси тощо.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Відповідно до теми та мети нашої статті, вважаємо, що найбільш прогностичною буде вибірка дітей підліткового віку. Це вік, коли людина вже починає складати своє бачення на майбутнє життя взагалі та сімейне зокрема. Підлітковий вік є, безсумнівно, одним із сенситивних періодів становлення уявлень про сім'ю. Це важливий для розвитку майбутньої дорослої гармонійної особистості і в той же час надскладний період, який несе величезне навантаження при формуванні особистості. Це немов початок, зародження і водночас інтенсивний розвиток найголовніших структур особистості дорослої людини: світогляду, моральних переконань, ідеалів. За думкою багатьох вітчизняних учених, почуття дорослості є головним новоутворенням підліткового віку, суттю цього почуття є

саме морально-етичні норми поведінки, до складу яких входять і сімейні норми. Підліток учить по-новому, по-дорослому спілкуватися з людьми. Поступово формується своя Я-концепція, від якої залежить подальша поведінка людини. За Е. Еріксоном, підлітковий вік – це період пошуку своєї ідентичності. Закріплюється статева ідентичність (чітко проявляється орієнтація на зразки жіночності чи мужності) та психосоціальна направленість особистості. У цей період формується моральний ідеал, «зліплений» з образу частіше за все батьків.

Саме в сім'ї дитина бачить та засвоює більшість соціальних ролей. Виникають такі якості особистості: співчуття, готовність прийти на допомогу, без яких неможливо полюбити іншу людину. Підліток оцінює батьків з морального боку, від того, як вони відносяться один до одного, залежить формування моральних критеріїв відносин самого підлітка до людини іншої статі. Формується когнітивний компонент репродуктивної установки, яка є, у свою чергу, компонентом феномену батьківства. У кінці підліткового віку в цілому головні лінії розвитку життєвого світу, які відповідають за направленість особистості, сформувалися. Тому світоглядні установки підліткового віку так чи інакше діють протягом усього дорослого життя. У підлітковий період особистість достатньо зріла, щоб мати своє, унікальне бачення майбутньої сім'ї. У той же час це надчутливий вік до відсутності батьківської уваги. Це стосується, зрозуміло, і дітей, батьки яких працюють за кордоном.

Так, найвищі показники переживань, які виникають через від'їзд батьків, проявляються у вікові періоди 14 та 17 років. У підлітка високий темп психічного розвитку, тому в нього виникає безліч потреб, які може задовольнити тільки соціально насичене, дружнє до нього середовище. Враховуючи особливості підліткового віку, вважається, що руйнівний вплив депривації може бути значно сильнішим, ніж у дітей інших вікових періодів, тому порівняння результатів дослідження вибірок можуть виявити досить значні відмінності.

Виходячи зі сказаного, у пілотажному дослідженні прийняли участь підлітки віком 13–14 років, із них – 10 дітей із сімей трудових мігрантів та 10 підлітків із повних сімей. У дослідженні брали участь учні Козлівської ЗОШ I–III ступенів Тернопільської області та Херсонської ЗОШ I–III ступенів № 32. Усього 20 досліджуваних: із них – п'ять дівчат та п'ять хлопців у кожній вибірці.

Згідно з анкетною, було виявлено, що термін перебування батьків за кордоном становить від року до п'яти. Перебування вдома між від'їздами триває від одного місяця до восьми. З'ясувалося, що вперше батьки виїхали за кордон, коли дітям у середньому було 5–8 років. З усіх сімей трудових мігрантів у трьох сім'ях за кордоном працює батько, у шістьох – мати, в одній – обоє. У випадках, коли за кордоном мати, тільки в одній сім'ї дитина залишається з батьком, в інших випадках – із бабусею та дідусем. Діти із сімей, батьки яких працюють в Україні, не дуже добре обізнані з поняттям «трудова міграція». Мають лише приблизне уявлення стосовно цієї проблеми. Аналіз результатів тесту «Превентивна задоволеність шлюбом» показав в обох вибірках високий рівень превентивного задоволення шлюбом. Хоча підлітки з дистантних сімей мають усе ж таки менші показники, але різниця незначна. У дітей із функціонально неповних сімей показник рівня превентивного задоволення рівняється 72 % та 75,6 % із функціонально повних родин. В інтерпретації до тесту зазначено, що високий рівень починається із 66 %, отже, ми бачимо непогані результати в обох досліджуваних групах. Тобто можемо зробити припущення, що підлітки в перспективі будуть задоволені своїм шлюбом. Так обидві вибірки вважають, що відпустку потрібно проводити разом, проявляють готовність розповідати про свої справи, вважають, що змінять свої звички, якщо вони будуть заважати дружині (чоловіку). Більшість упевнена, що почуття любові не залишать їх після одруження. Однак при цьому діти з дистантних сімей, на відміну від дітей із контрольної вибірки, не згодні поступатися один одному та більш схильні до розлучення, якщо сімейне життя не склалося. Логічним підтвердженням тесту є результати другої методики. Досліджувані в цілому налаштовані дуже позитивно стосовно майбутньої сім'ї і вважають, що сім'я є великою цінністю, несе радість у життя. Більшість бачать її як безконфліктну, згуртовану, де вони (як жінки та чоловіки) з розумінням ставляться та підтримують один одного, обговорюють проблеми, якщо вони виникають, займаються вихованням дітей і проводять із ними багато часу. Переважна більшість хоче мати двох дітей (хлопчика та дівчинку). Уважають, що подружжя має проводити разом відпустку. У середньому підлітки думають, що створять сім'ю через 8–9 років. Порівнюючи оповідання, між вибірками виявлено деякі відмінності в поглядах на майбутню сім'ю. Так, у дітей із функціонально повних сімей є думки

стосовно того, що майбутній чоловік або дружина може мати свою точку зору, якісь інші уподобання. Виникають роздуми про не таку вже легку справу знайти собі пару, оскільки не дуже багато гарних (маються на увазі риси характеру) дівчат та хлопців. Для дітей із дистантних сімей характерні більш стереотипні уявлення про сім'ю та більш ідеалізовані. У сім'ї завжди все добре, усі йдуть на поступки, діти гарно вчаться і т. д. Вони роблять більший акцент на ідеальні риси характеру та фізичну досконалість майбутнього обранця.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Результати анкетування підтверджують деякі негативні тенденції.

По-перше, все частіше працювати за кордон їде мати, що зі зрозумілих причин є ще більшим деструктивним фактором для виховання дитини та для збереження сім'ї взагалі, ніж коли трудовим мігрантом є батько.

По-друге, термін перебування мігрантів за кордоном великий, а час знаходження їх в Україні дуже короткий. На жаль, у результаті відсутності постійного спілкування з батьками, зворотного зв'язку з ними, поступово втрачається взаєморозуміння. Значущість батьків при їх відсутності в підлітка поступово зменшується. Приїжджаючи додому на короткий термін, вони бачать зовсім нову особистість, з іншими уподобаннями та нахилами. Дитина звикла жити без них і давати собі раду. Для налагодження відносин потрібен час, а його якраз обмаль. Тому короткі зустрічі можливо будуть наповнені конфліктами та непорозумінням [9].

За результатами психодіагностичних методик були виявлені деякі цікаві відмінності в уявленнях підлітків із дистантних та функціональних сімей, а саме: у своїх оповідях діти трудових мігрантів уявляють свою сім'ю більш досконалою, ідеальною з їх точки зору, але превентивна задоволеність шлюбом у них хоч і на високому рівні, все ж таки менша, ніж у дітей із контрольної вибірки. Тобто, маючи відірваний від життя, ідеалізований образ сім'ї, вони при цьому, можливо, не будуть цінувати свій реальний шлюб. Можна припустити, що ідеальний образ складається саме тому, що дитина не спостерігає батьків у постійній взаємодії, наприклад при вирішенні спірних питань, не бачить їх у різному настрої, можливо втомлених тощо. Результати дослідження дають нам підстави рекомендувати психологам, соціальним педагогам, класним керівникам проводити бесіди, лекції, психологічні тренінги для підвищення знань дітей про сім'ю, її

функції, навчити психологічно грамотній поведінці в сім'ї з урахуванням інтересів усіх її членів, умінню розуміти потреби близької людини. Це допоможе майбутньому сім'янину скорегувати свої уявлення про шлюб, зробити їх більш реальними, що допоможе йому, коли прийде час збудувати міцну, гармонійну родину.

Зрозуміло, що кількість дітей, які прийняли участь у пілотажному дослідженні, недостатня для більш інформативних висновків щодо впливу батьківської депривації на уявлення про майбутнє сімейне життя дітей трудових мігрантів. Враховуючи соціально-економічні зміни в нашій державі, які на даний момент сприяють процесам трудової міграції, а отже збільшенню кількості функціонально неповних сімей, соціально-психологічна важливість цієї теми потребує подальших ґрунтовних досліджень.

Список використаної літератури

1. Блинова О. Є. Трудова міграція населення України у соціально-психологічному вимірі : монографія / О. Є. Блинова. – Херсон : РПО, 2011. – 486 с.
2. Боришевський М. Й. Сімейне виховання як гарант морального становлення особистості / М. Й. Боришевський // Початкова школа. – 1995. – № 4. – С. 4–9.
3. Максименко О. Г. Особливості функціонування механізмів психологічного захисту особистості в умовах родинної депривації : автореф. дис. ... ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / О. Г. Максименко. – Одеса, 2008. – 18 с.
4. Марцинковская Т. Д. Детская практическая психология : учебник / Т. Д. Марцинковская. – М. : Гардарики, 2000. – 255 с.
5. Пальцева Т. В. Психологические условия становления и развития репродуктивных установок в детско-юношеском возрасте : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 / Т. В. Пальцева. – М., 2006. – 156 с.
6. Психология семьи и больной ребенок : учеб. пособие [хрестоматия]. – СПб. : Речь, 2007. – 400 с.
7. Райгородский Д. Я. Психология семьи : учеб. пособие [для фак. психологии, социологии, экономики и журналистики] / Д. Я. Райгородский. – Самара : Изд. дом «БАХРАХ-М», 2007. – 752 с.
8. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми трудових мігрантів : навч.-метод. посіб. / за ред. К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної, І. І. Цушка. – К. : ФОР «Чальцев», 2008. – 384 с.
9. Шнейдер Л. Б. Психология семейных отношений : курс лекцій / Л. Б. Шнейдер. – М. : Апрель-Пресс, 2000. – 512 с.
10. Ярославцева И. В. Специфика иррегулярного развития депривированного подростка / И. В. Ярославцева // Развитие личности. – 2004. – № 4. – С. 138–141.